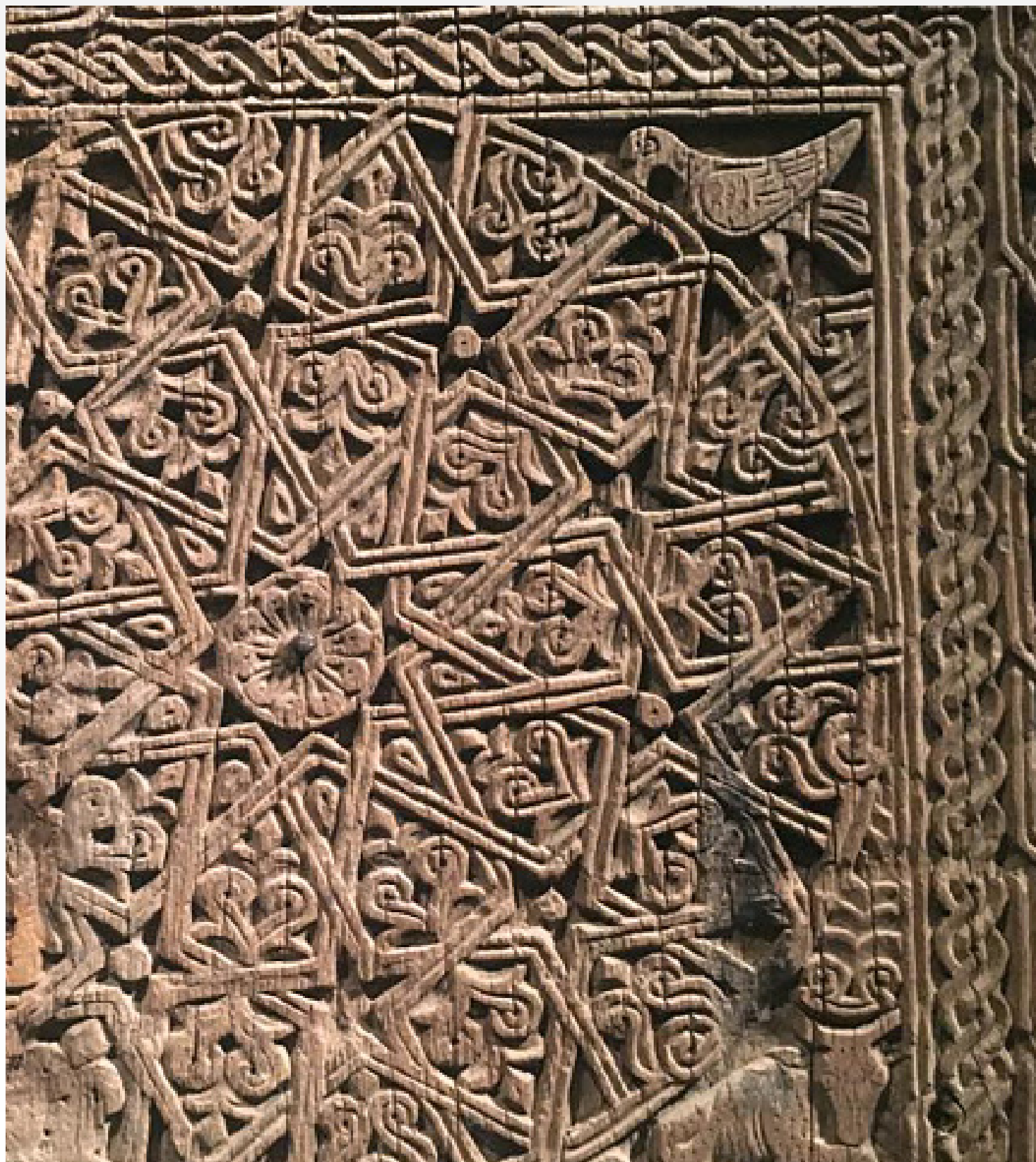

ԴՈՒՌԸ

Արևիկ Համեսպարեան

Հոբիգոն 2020

ԴՈՒՌԵ

Հեղինակ՝ Արմէն Հախնազարեան

«Հորիզոն»-ի բացառիկ յաւելում

**«ՀՈՐԻԶՈՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹԻՒՆ
ՄՈՆԹՐԷԱԼ
2020**

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Դուռը.....	4
Որպես յաւելում.....	12
Արմէն Հախնազարեան.....	13
Սամուէլ Կարապետեան.....	14
Այցելութիւն Դոան.....	15

*Սոյն յաւելումը նուիրուած է
Արմէն Հախնազարեանի ու Սամուէլ Կարապետեանի
յիշատակին*

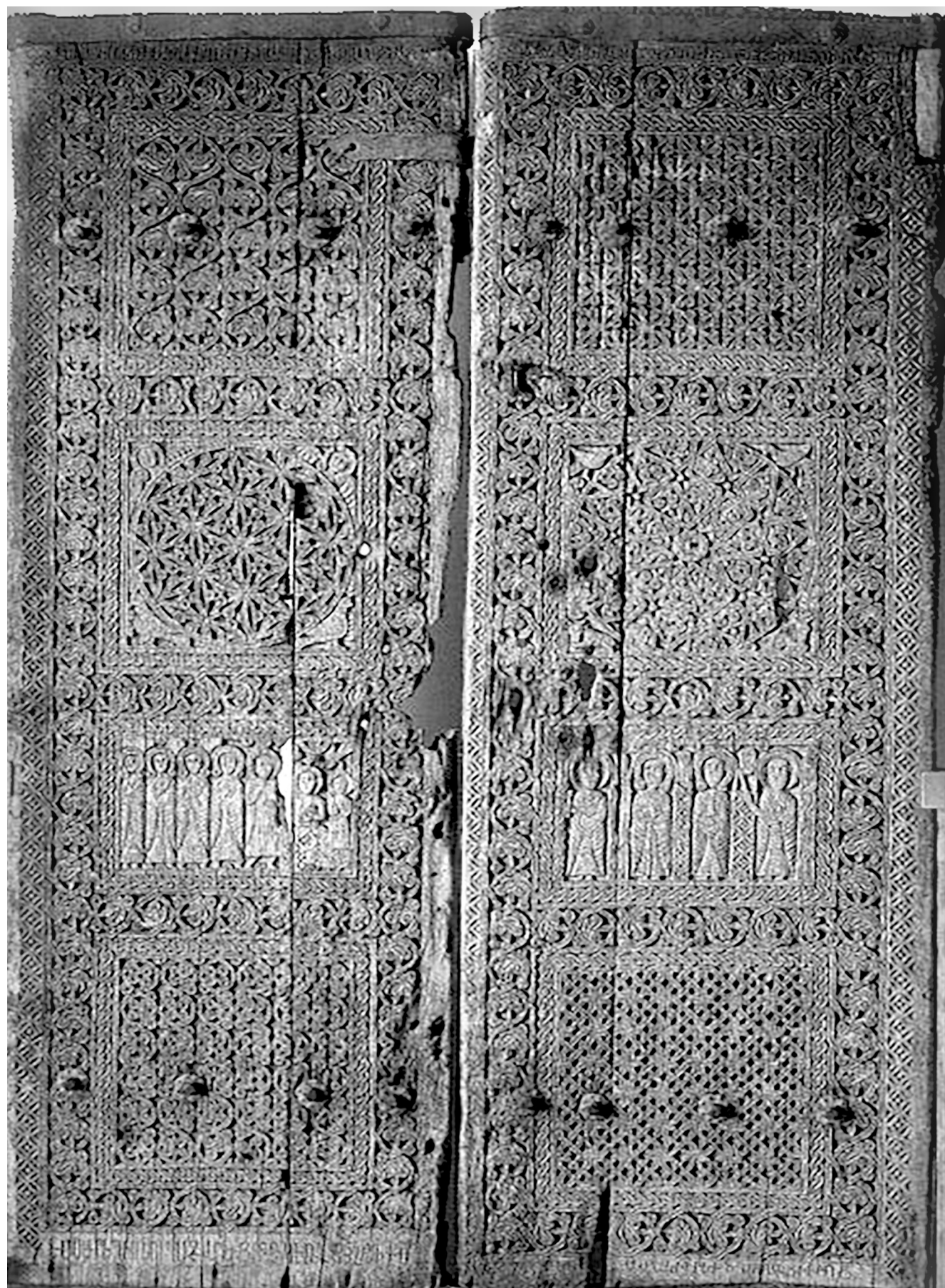
Յաւելումի հովանաւորներ՝
տիար Վարուժ Շիրիլեան և բժ. Հովիկ Շիրիլեան

Խմբագիր՝ Վրէժ-Արմէն Արթինեան
Պրատող և թարգմանիչ՝ Յարութիւն Շիրիլեան
Շարագրող՝ Սոնա Թիրիզեան
Էջադրող և ձևադրող՝ Քրիստափոր Միքայէլեան

Les Publications arméniennes (1991)
3401 Olivar-Asselin
Montréal, Québec
H4J 1L5

ISBN 978-2-9806031-2-9

Dépôt légal - Bibliothèque et Archives nationales du Québec, 2020

ԴՈՒՌԸ

1975, Թեհրան: Տարեվերջը մօտենում է, մօտենում են տօնական օրերը եւ իրար վրայ դարսում հասած շնորհաւորականները, զարդարուած թանկարժէք տպագրութեամբ եւ ընդամենը ձեռագիր մի տող, մի ստորագրութիւն: Արդի աշխարհում յարաբերութիւնների մի ձեւ, տարին մի անգամ կրկնուող սովորութիւն՝ ասել ցանկանալով. – Քեզ դեռ չենք մոռացել...

Կան նաեւ բացառութիւններ էլ, օրինակ այս մէկը՝ Աթաթուրքի նամակադրոշմը ճակատին, Պոլսից:

Բացում եմ ծրարը: Բարակ թղթի վրայ մեքենագրուած երկու էջ եւ երկու փոքր սեւ-ճերմակ պատկերներ ծալուած թղթերի մէջ:

Նամակ ստորագրողը տիկին Բիխտերն է: Նա պատմում է իրենց հարեւանութեամբ ապրող հանգստեան կոչուած Բարձրաստիճան գինուորականի մասին, որը իր զաւակի հետ յաճախ որսի է գնում Սասնոյ անտառապատ լեռները: Այդ գինուորականը գնեւալ Իլի Սաիդը տեղին ծանօթ է իր ծառայութեան տարիներից եւ գիտէրում ունի իր կապերը:

Այդ տարի Թենքիթ (Տնգետ) գիւղի ռեսը լուր էր ուղարկել. «Մի հսկայ արջ է Մալաթո դաղից (Մարութա սար) մեր կողմերում երեւացել, որը շարունակ փասներ է հասցնում մեր գիւղին: Բէյ՝ սպասում ենք քեզ, ազատիր մեզ այս չարիքից»:

Հայր ու որդի մեկնում են, բայց ուշացած: Մշոյ շրջանում բռնում են ձմեռնամուտ բուք ու բորանի, խառնում ձիւն մէջ, ճամբան կորցնում ու մի կերպ իրենց հասցնում առաջին գիւղին՝ Հիրգիթին (Հերկերտ):

Օրեր ռեսի տանը փալուց յետոյ, երբ փոթորիկը դադարում է, իրենց մեքենան մարդ ու ջորու օգնութեամբ հրելով, քաշելով ձիւն միջից հանում հասցնում են մայրուղի եւ վերադառնում Պոլիս:

Նրանք ռեսի տանը չորս օր վայելում են թոնրի հացն ու քնաբեր տաք քուրսին, ակնատից հետեւում անընդհատ իջնող փաթիլներին, իսկ գիշերները մինչ լոյս քորում ոջիլի դէմ անյոյս պայքարում...

Երրորդ օրը, ռեսը մի քանի կցկտուր ակնարկներից յետոյ բացում է իր համարձակութեան կծիկն ու քաշքշուելով քաղաքից եկածներին վստահելով ուղեկցում է նրանց ախոռին կից մատանը, ուր դարմանի տակ «Էսկի մալն» (հին առարկան) էր թաքցրել՝ դուռը:

«Բէյ, ի՞նչ անենք, կափին (դուռը) մեծ է ու ծանր եւ Իստանբուլ տանելն ու ծախելը վտանգաւոր: Ժանդարմները ճամբին յաճախ քննում են եւ հնութիւն տեսնելուց նեղացնում: Եղբայրս Սվազի շուկայում է, միւս տղաս էլ՝ Ստանբուլում: Մտածում ենք՝ որ այս նախշերի համաձայն սղոցենք, մաս մաս անենք եւ դրսից եկած թուրիստներին ծախենք: Ի՞նչ էք խորհուրդ տալիս, վիճակներս վատ է, փողի շատ կարիքն ունենք»:

Հայր ու որդի իրար են նայում:

Երկփեղկանի, սեւին տուող դուռը իր Բարձրաքանդակներով մարագի կիսամութի մէջ խորհրդաւորութիւն էր փոխանցում:

«Գիտե՛ք աղա, – վերջապէս ցածր ձայնով խօսում է գինուորականի զաւակը՝ Իստանբուլում մեր հարեւանը ալեման (գերմանացի) է եւ իր տանը հին-մին ապրանք ունի հաւաքած: Նախքան մասերի բաժանելը նկարենք, իրենց ցոյց տանք գուցէ նա հաւանի, գնի: Սպասէք, դեռ ձեռք մի տուէք, արժէքը կը պակսի», – աւելացնում է հայրը:

«Արժէքը կը պակսի , լաւ, կը սպասենք ձեր լուրին բէյ», – դուռը նորից ծածկում է դարմանով:

«Ուրեմն, պարոն Հախնագարեան, ուղարկում ենք ձեզ մեր հարեւանի նկարած պատկերները: Քրդերի դրան համար ցանկացած գումարը մօտաւորապէս հինգ հազար մարկ է անում: Ի՞նչ է ձեր կարծիքը, մեզ թւում է, որ արժէքը բարձր է»:

Երկփեղկանի դուռը անկասկած մի հայ եկեղեցու է պատկանել, եւ ինչքան փոքր ու անորակ են պատկերները, այնուամենայնիւ մէկի վրայ տեսանելի են փորագրուած տառեր, որոնք ընթեռնելի չեն:

Կարդում եմ նամակը՝ մէկընդմէջ խոշորացոյցով նկարների թեքուած: Անսպասելի տենդով բռնուած, նոյն օրն իսկ պատասխանում եմ երկտող գրութեամբ, որ դուռը հայկական է: Մի կերպ Մշոյ շրջանից փոխադրէք Պոլիս: Սպասում եմ ձեր լուրին:

Հարցերը շատ են: Արդեօք ո՞ր եկեղեցու եւ ո՞ր թուականի դուռ է: Պարզ է, որ գիւղի սովորական եկեղեցու դուռ չի:

Ապրիլին ստանում եմ պարոն Բիխտերի ուղարկած ծրարը՝ Սինանի շէնքերին նուիրուած հատորը: Թերթում եմ ծագումով հայ ճարտարապետի գիրքը եւ առաջին էջերի արանքում գտնում շատ բան չասող Զատկական տօները շնորհաւորող մի բացիկ: Բայց տողերի մէջ թաքնուած շատ բան ասող մի բան՝ Չենգիլի...

Կարդում եմ նորից ու նորից, ինձ համար անհաւատալի է, որ իսկապէս դուռը Չինգիլիին է, այնտեղից քանդուած, բերուած: Ուղղակի չեմ կարողանում հաւատալ:

Չինգիլի անունը իմ մէջ արթնացնում է անկրկնելի ապրումների, յուշերի ծով, որոնք կապուած են տարիներ շարունակ Արեւմտահայաստան կատարած ճամբորդութիւններիս հետ: Ճամբորդութիւններ մեր ճարտարապետութեան հետքերով՝ անվերականգնելի կորուստներից փշուրներ փրկագործելու: Թէկուզ մի պատկեր, թէկուզ մի մատուռի չափագրութիւն եւ նորից մտքով քայլում եմ ամցելի ճանապարհով, կանգնում ձորապոնկին՝ շունչ առնելու եւ ապրում եմ իմ մէջ յուսահատութեան անդունդը...

1976-ի մայիսին ստանում եմ Պոլսից Բիխտերի ստորագրութեամբ եւս մի բացիկ՝ ...Ձեր Եւրոպայի յաջորդ ճամբորդութիւնը Իստամբուլում ընդհատեցէք եւ մի քանի օր մեր հիւրը եղէք: Բոսֆորի գարունը աննման է: Շէշտը աննմանի վրայ է...

Քաղաքից մօտ կէս ժամ հեռու Եշիլքոյ օդակայանում ինձ դիմաւորեց պարոն Բիխտերը:

Հայոց պատմութեան մէջ տեղ գտած Սան Ստեֆանօ յունական գիւղը այսօր անուանափոխ եղած Եշիլգիւղն է: Մի անուն, որ անմիջականօրէն կապուած է Խրիմեան Հայրիկի շերտին եւ հայկական հարցը որպէս աճուրդի դրուած ճշմարտութիւն՝ յօդուած 16-ին, որը Բերլինում վերածուեց 61-ի...

Երկուսս էլ գիտենք խնդրոյ առարկան եւ թէ գալուս պատճառը ինչ է, սակայն օդակայանի ճամբին, մեքենայում ոչ մի ակնարկ չի արւում, սպասում եմ որ ինքը խօսքը բացի:

Հասնում ենք Բոսֆորի ափին գտնուող իրենց եռայարկ տունը: Մուտքի բաժնում, հիւրասենեակում քօղարկուած անհամբերութեամբ աչքի եմ անցկացնում եղածը՝ ուր հնաքոյր իր շատ կայ, բայց ոչինչ անսովոր: Ինձ ուղեկցում են հիւրի սենեակը, ուր տեղաւորում եմ ճամպրուկս ու իջնում թէյի:

Նստած ենք պատշգամբում, բաժակները դատարկուել են նաեւ քաղաքավարական հարց ու պատասխանները:

Պարոն Բիխտերը տեղից դանդաղ բարձրանում է եւ խորհրդաւոր ցած ձայնով ասում՝ գնա՛նք:

Դուռը բացում է, ներս հրաւիրում: Փոքր ննջասենեակ, բարձր ճերմակ պատեր, փայտէ յատակ, անկողինը ճերմակով ծածկուած, մի աթոռ, մի խաչ պատին յենուած ճերմակ սաւանով ծածկուած մի թեքութիւն: Դուռը փակում է, դանդաղ ու անձայն հաւաքում, ծալում է սաւանը: Սեւին տուող փայտէ երկփեղկանի դուռը, շօշափելի մօտիկութեամբ իմ առջեւումս է: Ինձ համար մի հրաշք: Կոտորածից ազատուած մի բուռ մշակոյթ...

Դրան փեղկերը չորս կողմից շրջանցում է երկրաչափական զարդագօտին, որին յաջորդում է աւելի լայն բուսականը: Նոյն զարդագօտիներով դռների մակերեսը չորս մասերի

են բաժանում, ներքեւիները եւ վերի երկուսը քառակուսի են, իսկ երկրորդը միւսներից աւելի նեղ ու քառանկիւնի: Յիշուած ութը բաժանումները շրջանցում են ոլորապտոյտ երիզով:

Երկու դռների երեքական քառակուսիներում քանդակուած են բարդ ու գեղեցիկ նախշուններ: Աջինը ունի երկրաչափական իսկ ձախինը բուսական զարդաձեւեր:

Փեղկերի կենտրոնում գտնուող քառակուսիները շեշտուած են կլոր ծաղկազարդ հիւսուածքով՝ անկիւններին երկու հրեշտակ, թռչուն ու կենդանիներ: Այս բոլորը յիշեցնում է խաչքարերի ներքեւում եղած կորիզն ու կեանքը խորհրդանշող յաւերժականութիւնը:

Դրան զարդը սակայն, երկու քառանկիւններում քանդակուած Առաքեալներն ու Աւետարանիչներն են կանգնած վիճակով: Ձախում եօթը Սրբեր, որոնցից հինգը իրար նման են, իսկ երկուսը աւելի փոքր, որոնցից մէկը Յիսուսի մկրտութիւնն է ներկայացնում Սուրբ Հոգու նշանը վրան: Աջում չորս Առաքեալներն են փոքրիկ սիւներով իրարից բաժանուած՝ Պետրոսը բանալին ձեռքին, Պօղոսը սուրով:

Պատմութիւն բուրդ գեղեցիկ քանդակներին աւելանում է հայկականութեան կնիքը՝ արձանագրութիւնը որ գտնուում է փեղկերի ճակատին եւ ներքեւում, մեծ մասամբ լաւ ընթեռնելի:

Դրան կողակէի մասը լրիւ ջարդուած է, եւ գնդակներով ծածկուած: Դռների վերի մասում եւ ներքեւում կան մեխերի առաջացրած կոպիտ փասսներ:

Արձանագրութիւններն են.

Աջ կողմի դրան ճակատին՝
ՇԻՆԵՑԱԻ ԴՈՒՌՄ ՍԲԿԱՐՊ..ԻՍ ԶԵՌԱՄԲ ՊԱՐՈՆՍ ՄԱՐԿՈՍԻ

Աջ կողմի դրան ներքեւում՝
ԻԹՎ. Հ. : ԶԿԱ (1512) ..... ՇԱՄԱԿԻՐԵԻ... ԾՆՈՂԱՑ ԻՐՐՈՑ

Ձախ կողմի դրան ճակատին՝
ԵՒ ՈՐԴՈՒՆՈՐԱ ՊԱՐ(Ն)ՈՆ ՄԻՐԱՊԵՏ ԱԻ ԱՄՁԱՏԻՑ

Ձախ կողմի դրան ներքեւում՝
ԵՍ ՍԱՐԵՊԻՆՈՐԿԱԶՄԵՑԻ.....

Արձանագրում եմ արագ, ոտքի կանգնում, թուղթը գրպանս դնում: Դուռը նորից ծածկուում է ճերմակ սաւանով: Իջնում ենք: Ընթրիքը պատրաստ է: Մատուցարարուհին գալիս գնում է, ուտում ենք, կարծեմ համեղ բաներ, բայց միտքս ուրիշ տեղ է, խօսակցութեան միակ նիւթը դուռն է:

«Ուրեմն ձեզ պատմեմ»: Անձեռոցիկը թեթեւ բերնին տանելուց յետոյ սկսում է պարոն Բիխտերը. – «Չէք կարող պատկերացնել, ի նչ դժուարութիւններով դուռը, տնային ապրանքների տակ ծածկուած, գիւղից հասաւ քաղաք, եւ գիշերով, ոչ թէ մուտքից այլ պարտեզի կողմից, ուր պատը նորոգուում էր, մի կերպ ներս բերեցին: Գիտե՞ք՝ մեր միւս հարեւանը Հիւրիյէթ թերթի խմբագիրն է, պիտի շատ զգոյշ լինենք, հասկանալի է, չէ՞ »:

«Լաւ, մինչ այստեղ յաջողեցինք, սակայն մեր տանը պահելն էլ հարց է, կարող է մեզ համար էլ վտանգաւոր դառնալ: Մա հնութիւն է եւ որպէս այդպիսին համարուում է ազգային հարստութիւն, եւ երկրից դուրս տանելն էլ արգելուած է»:

Երբ վճարուած գումարը փոխանցելու մասին ակնարկեցի, մի փոքր լռութիւնից յետոյ

տիկին Բիխտերը ասեց «Գիտե՞ք՝ մենք վճարել ենք սիրով, թողնենք այսպես ժայ, քանի որ առայժմ մեզ մօտ է, եւ մենք ենք իր գեղեցկութիւնը վայելում, իսկ եթէ ձեր օգնութեամբ հնարաւոր եղաւ երկրից դուրս տանել, այն ժամանակ առաջնահերթութիւնը ձերն է, մի բան կը մտածենք...»:

Ուշ էր, երբ սենեակս բարձրացայ, պառկեցի, բայց քունս չէր տանում: Դուրս եկայ պատշգամբ, նստեցի: Լուսնի լոյսով մի քանի ձկնորսական նաւակների ստուերներն էին երեւում հեռուում, միջոցը խաղաղ էր, հազիւ լսելի էր թեթեւ ալիքների հանդարտութիւն փոխանցող ձայնը: Իմ մէջ փոթորիկ էր: Օրուայ դէպքերն ու անցեալի ապրումները իրար հրելով հրմշտկելով նոր հարցեր էին առաջացնում, ինձ տակնուվրայ անում:

Այսօր Թուրքիայում Չենգիլի (քրդերէն զանգակաւոր) կոչուող վայրը, նշանաւոր Սուրբ Կարապետի վանքն է...

Սուրբ Կարապետի վանքը գտնուում է Մուշ քաղաքի հիւսիս արեւելքում՝ մօտ 35 քմ հեռու:

Յիշում եմ, արեւածագից առաջ Մուշից դուրս եկանք դէպի հիւսիս՝ Գառնէն (Քարնի) գիւղից, յետոյ կտրեցինք Մեղրագետը (Քարասու), անցանք միւս կողմում Խոպերը (Հոփեր) գիւղը, որտեղից թեքուեցինք արեւմուտք եւ անցանք Գոմս (Քիւմուս), Փալաս (Փալաս), Տոմ (Դոմ), Զիարեթ (Յիարեթ) դարեր հայաբնակ այսօր քրդաբնակ գիւղերից: Հողէ ճամբան՝ երկու օր առաջ տեղատարափ անձրեւների պատճառով յաճախ անանցանելի էր: Միալմամբ հասանք Դերսիւմ եւ այնտեղից ուշացած վերջապէս Սորդար (Սորդաք): Մեքենան ապսպրանքներով թողեցինք մէյդանի թէյատան մօտ, թէյ խմեցինք ու երբ ուզում էինք Սուրբ Կարապետի վանքը՝ Քարքէ լեռը բարձրանալ, մեր քուրդ վալաղը փորձում էր մեզ համոզել, որ չգնանք, թէ «Չանգիլիում ապրողները վայրենի քրդեր են, մեզ պէս ի՞նչ են...»:

Առուակն ու իրար փաթաթուող սարափէշի բարակ ճամբով բարձրանում ենք, մի կողմում լերկ ժայռեր, միւսում ձորեր, ձորակներ՝ շագանակի եւ ընկուզենու ծառերով:

Ժամեր բարձրանում ենք մոմերի հետքերով, նուիրականացած քարեր ամէն կողմում: Վերին սարահարթի բարձունքում Մուշեղ Մամիկոնեանի աւերակուած բերդն է, միւս կողմում նրա դիմացի ժայռը «Աղջկանց քարն» է: Ինչքան բարձրանում ենք, այնքան աւելի յաճախ ենք անցնում սօսիների պուրակներից: Սօսին հեթանոս Հայաստանի խորհրդանշն էր: Հայերը ռազմի դաշտ էին իջնում սօսին պատկերող դրօշակներով: Գողթանի Սօսին 2600 տարեկան է, որի շուքի տակ Մեսրոպ Մաշտոցը հայերէն տառերի գիւտն արարեց:

Ընդհանրապէս հայկական վանքերը թաքնուած են սարերի յետեւում, ձորերի մէջ: Սուրբ Կարապետ լեռան գագաթին է չորս կողմից տեսանելի, եւ բարձր, այնքան բարձր որ կարելի է Աստծուն մօտ լինել...

Գլակավանք:

Իննականեան վանք:

Մշոյ Սուլթան Սուրբ Կարապետ:

Այս անուններով է ճանաչուած հայ հաւատքի հնագոյն սրբատեղիներից մէկը՝ իր նշանակութեամբ երկրորդը Էջմիածնից յետոյ:

Ինչպէս քրիստոնէայ հնագոյն եկեղեցիներից շատերը, սա եւս հեթանոսական կործանուած տաճարի վրայ է կառուցուել: Գիսանէ եւ Դիմիտր կուռքերի մեհեանն է եղել այստեղ, որը կործանել է Գրիգոր Լուսաւորիչը՝ հիմնելով այս վանքը, այստեղ զետեղելով Սուրբ Կարապետի եւ Աթանգինէ եպիսկոպոսների նշխարները:

Առաջին վանահայրը Զենոբ Գլակն է եղել: Գրիգոր Լուսաւորչի աջակիցը, որի անունով էլ կոչուել է Գլակավանք:

Վանքը ունէր բազմաթիւ մշտահոս աղբիւրներ, որոնցից նշանաւորը ոչ շատ հեռու դէպի հիւսիս Աւագ ակն էր, ապա Լուսաւորչի աղբիւրը, Բարեհամը եւ Ականակիտը՝ ինը

կողք-կողքի բխող աղբիւրներ, որոնց պատճառով էլ վանքը կոչուել է նաեւ Իննակնեան վանք:

Պատմութեան ընթացքին վանքը շատ անգամներ ւաւերուել է եւ նորից վերակառուցուել:

7-րդ դարում վանքը երկրաշարժից հիմնովին ւաւերուել է, որից յետոյ կառուցուել է նրա գլխաւոր եկեղեցին՝ Սուրբ Ստեփանոսը: 11-րդ դարում Գրիգոր Մագիստրոս Պահլաւունին վանքում կառուցել է տուել ապարանք մը, որը սակայն այրուել է 1058 թուին Սուրբ Գրիգոր փայտակերտ եկեղեցու հետ:

1750 թուին թուրք-պարսկական պատերազմների ժամանակ վանքը թալանուել է եկեղեցին այրուել է:

Յովսէփ Էմինի ազատագրական պայքարի ընթացքին՝ 18-րդ դարու կէսին, վանքը Յովսէփ վանահօր հովանաւորութեամբ հանդիսացել է կարեւոր քաղաքական կենտրոն: 1784-ի երկրաշարժը նորից ւաւերում է եկեղեցին: Վանքի տարբեր մասերը հիմնովին վերակառուցում են 1788 թուին, ընդարձակելով գաւիթը, նորոգելով զանգակատունը, վանականների խուցերը, գրչատունը, պարիսպները, եւ այլն:

Վանքի համալիրը բաղկացած էր մենաստանից եւ եկեղեցուց, որոնք շրջապատուած էին բարձր պարիսպով: Միաբանների երկյարկ բնակարանները պատով անջատուած էին ուխտաւորների սենեակներից: Վանքի մաս էին կազմում գրապահոցը, սեղանատունը, տնտեսական բաժինը եւ այլն:

Եկեղեցին քառակուսի յատակագծով մի ամբողջութիւն էր: Ունէր 16 սիւնանի դաս, արեւմուտքից 1782-ին կառուցած նախամուտք զանգակատուն, իսկ արեւելեան հատուածը բաղկացած էր իրար յաջորդող չորս եկեղեցի-վկայարաններից՝ կենտրոնում երկու գմբեթածածկ եկեղեցիներ, իսկ միւս երկուսը միանաւ բազիլիկներ:

Եկեղեցու արեւմուտքում մարմարէ ութը սիւների վրայ զանգակատունն էր, որը դարեր շարունակ իր դօղանջի օրհնութիւնն էր փռել Արածանի սրբազան գետով ակօսուող Մշոյ լայնարձակ դաշտի վրայ:

Սուլթան Սուրբ Կարապետը հայութեան ամենասիրուած ուխտատեղիներից է եղել, Վարդավառի եւ Աստուածածնի տօներին երկրի ամենահեռաւոր ծայրերից իսկ ուխտաւորների քարաւաններ են եկել դէպի այս սրբավայրը եւ ժողովրդական մեծ հանդիսութիւններ են կայացել վանքի բակում եւ վանքի շուրջը. ձիավարժութիւն, խաղեր, երգեր ու տաղ, գուսանների մրցութիւն: Բուժիչ զօրութեան համբաւով ծանր հիւանդներ եկել են վանք եւ առողջացած վերադարձել... Հապա «ճաշը»: Վանքի ճերմակ լճներից մէկը մատաղ էին անում, մեծ դազաններում ճաշ պատրաստում եւ ռամիկից իշխան մի պնակ ուտում եւ այդ օրը Աստծու տանը մէկ էին լինում: Հաւասարութիւն խորհրդանշող հրաշալի մի երեւոյթ:

Այս տողերը գրելուց, յիշում եմ Սուրբ Թադէոս Առաքեալի վանքի ուխտագնացութեան ներկայ օրերի այն գոեհիկ տեսարանը, երբ մատաղի հասկացողութիւնը սահմանափակում էր մոլորելու մէջ...

Սուրբ Կարապետի վանքը եղել է դարեր շարունակ գիտութեան եւ գրչութեան կենտրոն, եղել է հայութեան հոգեւոր ուժի ակունքներից եւ դա զգալով է որ յաճախ թշնամիների կողմից թիրախ է հանդիսացել:

1822 թուին դարձեալ վանքը ենթարկուեց յարձակման, կողոպտուեց եւ ոչնչացուեցին մեծարժէք շատ ձեռագրեր:

1863 թուականին հոգեւոր հովիւ նշանակուեց Խրիմեան Հայրիկը: Նա Վարազայ վանքից Սուրբ Կարապետի վանք տեղափոխեց տպարանը եւ այստեղ իր աշակերտ Գարեգին Արք. Սրուանձտեանի հետ սկսեց հրատարակել «Արծուիկ Տարօնոյ» ամսագիրը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ, այս վանքը Արեւմտեան Հայաստա-

նի հոգեւոր եւ ազգային խոշոր օջախներից էր: Այստեղ գործում էր «Ժառանգաւորաց» գիշերօթիկ դպրոցը, որը 80 աշակերտ ուներ: Արեւմտահայաստանի շատ բնակավայրերի դպրոցների հիմնադիրները այս դպրոցի շրջանաւարտներն են եղել:

1915 թուականի Մեծ Եղեռնի օրերին հալածուած հայերի մի մեծ բազմութիւն էր ապաստանում վանքում եւ նրա շրջակայ անտառներում: Թրքական կանոնաւոր զօրքն ու քուրդ հրոսակախմբերը յարձակում եւ շրջապատում են վանքը, սակայն դիմադրութեան են հանդիպում, որը տեսում է շուրջ երկու ամիս: Այդ ժամանակամիջոցում վերջին վանահայր Վարդան վարդապետը իր երկու գործակիցների հետ հասցնում են վանքի ձեռագրերն ու արժէքաւոր իրերը երեք թաքստոցներում թաքցնել: Թրքական զօրքը թնդանօթներ է բերում, վանքը ոմբակոծում, մի քանի տեղից պարիսպը ատերում ու թալանի տենչով ներս մտնում: Ահաւոր էր կոտորածը, եւ պաշարուածների շատ փոքր մասն է կարողանում փախչել, որոնցից միայն մի քանիսն են հասնում Արեւելեան Հայաստան: Նրանց մէջ էր վանքի ուսուցիչ Յակոբ Դանիէլեանը, միակ կենդանի վկան որը գիտէր թաքցրած ձեռագրերի տեղը: Մի մարդ որ իր կնոջ ու երկու զաւակների փրկութեան գնով իսկ ձեռագրերի տեղը չմատնեց:

1916 թուականին, երբ ռուսական բանակի յառաջապահ՝ հայ կամաւորականները գրաւում են Մուշը, Կաթողիկոսի նշանակած յատուկ յանձնախմբով Յակոբ Դանիէլեանը գալիս է Մուշ՝ Սուրբ Կարապետ վանքի թաքցրած հարստութիւնները տեղափոխելու նպատակով: Թուրքերը քանդել էին իրենց ենթադրած տեղերը, պայթեցրել էին վանքի երեք գմբէթները եւ գտել ու թալանել երկու գաղտնարաններ: Բարեբախտաբար ձեռագրերի եւ իրերի առաւել արժէքաւոր մասը երրորդ գաղտնարանումն էր, որը չէին գտել (Գրական թերթ, 1-1-1990): 1750 արժէքաւոր ձեռագրեր՝ ինչպէս Հեթում թագաւորի Աւետարանը, Քրիստոսի ոսկեծոյլ Աջը, նաեւ վանքի գանձարանը տեղափոխում են Էջմիածին, փրկում:

Մօտ երեք ժամ քայլում ենք, թում է, որ շուտով պիտի տեղ հասնենք: Տարբեր կողմերից գլզացող առուակներ են վազում: Չգիտեմ, որը որն է: Ենթադրում եմ՝ ահա այս մէկը, որ սարալանջի արեւմտեան կողմով է հոսում, Լուսաւորչի աղբիւրից է, որի ջուրը երկու կամարների տակից գալիս լցում էր Տրդատ թագաւորի քարէ աւազանի մէջ, ուր Գրիգոր Լուսաւորիչը շատերին էր կնքել:

Ճամբի աջ կողմում մի ուրիշ աղբիւր կայ: Չոքել ենք, խմում: Երեւի սա էլ Բարեհամր ակն է, իսկապէս համեղ ջուր, որից կշտացողը հիւանդ է...

Անցնում ենք անթիւ փորում, քար ու քանդ եղած գերեզմանների մօտից, ո՞վ գիտէ, (մի գուցէ) Սմբատ սպարապետի եւ իր զաւակ Գայլ Վահան Մամիկոնեանի ջարդուած տապանաքարերն են:

Հասնում ենք լեռան գագաթին նստած Սուրբ Կարապետի վանքին՝ այսօր հսկայական մի աւերակոյտ:

Քարը քար է, բայց երբ տաշում են յղկում, քանդակում, սկսում է խօսել, պատմել նոյնիսկ երգել կամ բողոքել, բայց երբ քանդում են լաց է լինում...

Ապշած կանգնել ենք աւերուած յուշարձանի շէմին՝ մղկտացող ցաւը մեր մէջ, անելիքներս չգիտենք, ո՞րը նկարենք, ի՞նչը չափենք, երբ պարսատիկներից թռած մի քանի քարեր սուրալով անցնում են, մեզ սթափեցնելով եւ յիշեցնելով թէ ուր ենք մենք... Մեզ շարունակ հետեւում են աւերակներից դուրս նայող կասկածամիտ խոժոռ աչքեր՝ թէ ի՞նչ ենք նկարում, ո՞ւր ենք գնում, ի՞նչ ենք փնտռում: Ամենուրեք կոտրած քանդակազարդ քարեր, դէս ու դէն արձանագրութիւններ, հաստաբուն որմնասիւնների մնացորդներ: Դիմացի աւերակոյտում ինչ որ մի անցք: Դժուարութեամբ ներս եմ մտնում մութ խոռոչը, հաւանաբար մի մատուռ լոյսի գերանը միջում: Գանձախուզութեան հետքերը ամէն տեղ, բացուած փոսեր եւ ով զարմանք՝ հեթանոսական ակունքով պատեր՝ մեհենատեղի եղած լինելու անդառնալի փաստը... Մի ուրիշ տեղ կաւէ ոլորպտոյտ խողովակներ: Արդեօք տաք ջրի կամ գոլորշի փոխանցող

ներքին ջեռուցման բացառիկ մի նմոշ: Վանքը ծովի մակերեսից շուրջ 2200 մետր բարձր լինելով ձմրան ցրտաշունչ ամիսներին պաշտպանություն միջոցների կարիքը ունէր:

Թոնրի, թարմ հացի հոտն էմ զգում: Քուրդ մամիկը տրտունջը դէմքին ժպտում է, տաք լաւաշ մեկնում: Վերցնում էմ շնորհակալութեամբ եւ զգում էմ, որ շատ քաղցած էմ: Դրամ էմ մեկնում: Ինչ որ բան է ասում, չի վերցնում: Ծաղկահամ լաւաշը ուտում էմ եւ նկարելը շարունակում:

Աստիճանաբար քարերի շուաքը երկարում է, իրիկունը մօտենում, իսկ հեռում, ներքեւում մշուշաձաձկ Մշոյ դաշտում ոլորապտոյտ Արածանին է արծաթին տալիս:

Պատրաստում ենք իջնել: Նորից խմում ենք Բարեհամ աղբիւրի ջուրը: Մթնոլորտը խաղաղ է, ձայն չկայ, կայ մեռեալ ամայութիւն, կայ գերեզմանուած հսկայ մի վանք, որի դամբանականը լռութիւնն է: Միայն լռութեամբ է կարելի այս անհամար փոսերը լցնել...

Նոյն ճամբով իջնում ենք. Դեռ լոյս է, բայց տժգոյն լուսինն էլ արդէն երկնքում է: Լուռ ենք: Մտածում էմ որ երջանիկ չի կարող լինել այն հողը որը իր մէջ այսքան գոհերի անարդարութիւնների գերեզմանուած պատմութիւն է թաքցնում, եւ մտածում էմ որ գուցէ դեռ երկար ժամանակ այս հարցը մերն է, իսկ հողը չճնուածներին...

Արշալոյսի առաջին գունատ լոյսը սթափեցնում է ինձ: Բարձրանում էմ տեղիցս: Պիտի ճամպրուկս հաւաքեմ, հասնեմ օդակայան: Խաղաղուել էմ եւ յոյսի բարակ մի շող էմ հեռում տեսնում...

Երկու շաբաթ յետոյ Թեհրանում դրան մասին տեսածս ու լսածս պատմում էմ հօրս եւ խնդրում իրեն որ միջնորդի, դոկտ. Յինգերին նամակ գրի թէ ես մի հարցում իր խորհրդի կարիքն ունեմ:

Դոկտ. Յինգերը գերմանական դեսպանատան մշակութային կցորդն էր, որը տարիներ շարունակ հինգշաբթի երեկոյեան հօրս մօտ գրաբար դասի էր զալիս, որից յետոյ էլ յաճախ Ժամում էր ընթրիքի: Նա մի քանի տարի էր, որ պաշտօնի բարձրացումով փոխադրուել էր Թուրքիա, Անգարա:

Զգում էի, որ հայրս տատանում է, դժուարանում է գրել: Վերջապէս գրեց, որի պատասխանն էլ շատ արագ եկաւ: Դոկտ. Յինգերը ինձ հրաւիրում էր Անգարա, եւ խոստանում օգտակար լինել: Անշուշտ դեռ խնդրանքս չգիտէր...

Նոյն տարի սեպտեմբերին, հայկական բերդերի հետքերով գիտարշաւ էի ծրագրել դէպի Կիլիկիա, որը պատեհ առիթ էր նաեւ Անգարայից անցնել:

Նշանակուած օրը, դոկտ. Յինգերը օդակայանում էր, եւ քիչ յետոյ միասին էինք մեծ պարտէզով շրջապատուած իր փառահեղ տանը:

Մանրամասն կերպով իրեն պատմեցի Մուրբ Կարապետի վանքի եկեղեցիներից մէկի դրան պատմութիւնը: Լսեց առանց ընդմիջումի եւ, երբ խօսքիս վերջում զգուշօրէն մօտենում էի բուն առաջարկիս, կռահեց, ընդհատեց ինձ եւ կտրականապէս մերժեց ասելով. – «անհնարին է, դա մաքսանենգութիւն է»...

Յոյսի փոքր ակնատն էլ փակուեց: Տխուր էի շատ, բայց ոչինչ անել չէի կարող:

Յաջորդ օրը, ըստ նախօրօք ծրագրուածին, հանդիպեցի Գերմանիայից եկած երկու ճարտարապետների, եւ միասին մեկնեցինք Ատանա:

Ամիսներ յետոյ, այս անգամ Վիեննայից ուղարկուած երկար նամակով պրն. Բիխտերը ուրախութեամբ տեղեկացնում էր, որ դոկտ. Յինգերը Պոլիս կատարած մի ճամբորդութեան ժամանակ, հեռախօսել է իրեն եւ ցանկութիւն յայտնել դուռը տեսնել:

Նա գրում է, թէ ինչպէս դոկտ. Յինգերը երկար նայել է դրանը եւ առանց իսկ մի հարց տալու ասել. – «լաւ, մի ելք կը գտնենք...»

Ուրախացած անմիջապէս պատասխանում էմ այս նամակին, մտածելով որ յոյսի նշոյլ կայ, եւ գուցէ նոյնիսկ առեւանգուած դուռը տունդարձի ճամբին է...

Նամակս Ժամում է անպատասխան, մտահոգ եմ: Մի քանի ամիս յետոյ ուղարկում եմ եւս մի նամակ: Սա էլ է անպատասխան Ժամում:

Այս լռութիւնը անսովոր է: Կանխագգում եմ ինչ որ վատ բան:

Աւելի քան մի տարի յետոյ, բոլորովին անսպասելի ստանում են լակոնական ոճով մի գրութիւն: Տիկին Բիխտերը յայտնում է, որ իր ամուսինը վախճանուել է, եւ ինքը փոխադրուել է Գերմանիա՝ Միւնխեն քաղաքին մօտ գտնուող արուարձանը եւ վերջում մի կարճ նախադասութեամբ յայտնում է, որ դուռը գտնուում է Գերմանիայում...

Մեկնում եմ Միւնխեն, եւ ըստ ժամադրութեան հանդիպում եմ տիկին Բիխտերին, իր փոքր, սեղմուած բնակարանում:

Իրեն շատ փոխուած, ընկճուած եմ տեսնում: Պատմում է ընդհատումներով, աչքերը սրբելով:

«Պարոն Յինգերը մեզ իրապէս շատ օգնեց: Ամուսինս դուռը դժուարութեամբ հասցրեց Անգարա, որտեղից նա որպէս դեսպանատան բարձրաստիճան պաշտօնէայ, իր անձնական ապրանքների հաշուին փոխադրել տուեց Գերմանիա եւ այժմ Ֆրանկֆուրտ քաղաքում, մի պահեստանոցում է»:

Տիկին Բիխտերը շարունակում է պատմել:

«Յիշում էք չէ՞, Պոլսում, մեր տանը աշխատող մատուցարարուհին: Վաղուց էր որ նկատել էինք, մեր տնից ինչ որ բաներ սկսել են պակսել: Երկար տեւեց բայց կարողացանք ստոյգ հաստատել որ նրա ձեռքը մաքուր չէր եւ իրեն վտարեցինք:

«Անցնում է մի քանի օր, երբ բոլորովին անսպասելի չորս ոստիկաններ են մեր տուն գալիս եւ առանց շատ բան ասելու մեզ ձերբակալում, տանում են բանտ, իսկ մեր ունեցածն էլ գրաւուած յայտարարում՝ մեզ զրպարտելով որ մենք հին եւ արգելուած իրերի առետուրով ենք զբաղուել: Պարզում, որ թրքուհու խօսքը աւելի կշիռ ունի քան քառասուն տարուայ մեր անցեալը այս երկրում, ուր ամուսինս ճանաչուած էր որպէս օրինակելի անձնաւորութիւն: Անշուշտ սիրում էինք եւ հաւաքում որոշ հնութիւններ՝ յատկապէս բիզանդական սրբապատկերներ, որոնցից մեր հիւրասենեակի պատերին շատ կար, բայց ոչ վաճառականական նպատակով:

«Բարեբախտաբար, դուռը այդ դէպքից օրեր առաջ տնից դուրս էր բերուել եւ ճամբին էր դէպի Եւրոպա»:

Տիկին Բիխտերը շարունակում է.

«Ամուսինս բանտում սրտի իրար յաջորդող երկու տագնապներ է ունենում եւ վախճանում է հիւանդանոցի ճամբին: Ինձ արձակում են բանտից, սակայն պարտադրում են միայն երկու պայուսակով թողնել երկիրը»:

Պատմում է, աչքերը սրբում եւ աւելացնում.

«Ստիպուած եմ դուռը վաճառել, միայն չգիտեմ ինչ արժէքով»:

Այդ հանդիպումը ինձ համար յոյսի եւ մտահոգութեան նոր դուռ է բացում...

Այդ օրուանից տարիներ անցան, բայց ես միշտ տարբեր առիթներով փնտռեցի գտնել մէկին, որ դուռը գնի եւ փոխադրի այնտեղ, ուր իր միակ արդար տունն է՝ Հայաստան:

Ինձ մտերիմ եւ բարեկամ մի անձնաւորութիւն՝ Ժամանակին հետաքրքրուեց, սակայն իր խորհրդատուի սխալ միջնորդութիւնը խանգարեց, ուղիղ ճամբան շեղեց եւ տարիների հետեւողականութեամբ տարուած գործը Ժամաց ապարդիւն՝ ձախողեց:

Անցեալ տարի՝ 1996-ի աշնանը Լոնդոնում աճուրդի դրուեց մի բուռ հայոց պատմութիւն եւ մուրճի հարուածով Մշոյ Սուլթան Սուրբ Կարապետի դուռը վաճառուեց անձանօթ օտարի:

Հեռախօսով լսում եմ Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս Աշճեանի յուսախաբ ձայնը. «Շատ նեղուած եմ, Արմէն, մերոնց զգուշացուցի, մերոնք հոն էին եւ ոչինչ չըրին: Դուռը ոչ հայ մէկը գնեց, չգիտենք ով...»:

Դժուար է հոգու աչքերը փակել եւ չտեսնել, չլսել եւ չիշել, երբ յիշողութիւնը ամէն ազգի այն հոգեւոր թելն է, որով կարուում է նրա բարոյական զգեստը:

Դուռը, որը բացում էր դէպի մեր հոգեւոր մշակութային ակունքները, մեզ համար մնաց փակ, եւ աճուրդի ճամբով գնաց օտարութիւն, իր հետ տանելով Սշոյ Սուլթան Սուրբ Կարապետին կապուած մեր պատկանելիութիւնը:

Գրել, աւարտել եմ դրան իմ պատմութիւնը: Նայում եմ պատուհանից դուրս, անձրեւից յետոյ պայծառ արեւ է, պարզ կապոյտ երկինք, բայց ես ամաչում եմ նայել երկնքին...

**Արմէն Հախնազարեան
Ասիւրն, Գերմանիա**

Արմէն Հախնազարեան ճարտարապետ է, ամբողջ կեանքը նուիրած մեր ճարտարապետական յուշարձաններու, յարկապէս Արեւմտեան Հայաստանի ու Կիլիկիոյ և հիմա նաև՝ Քելքաջարի փարածքին անդէր մնացած, թալանուող, քանդուող յուշարձաններու փրկութեան՝ լուսանկարման, չափագրման և գէթ մոռացումէ փրկումի գործին:

ՈՐՊԷՍ ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

Բայց ես ամաչում եմ նայել երկնքին...

Իր պարտութեան դիմաց, Արմէն Հախնազարեանը մղկտացող սրտով է, որ կը խոստովանի թէ... «Ես ամաչում եմ նայել երկնքին»... Ով որ կը ճանչնայ Արմէն Հախնազարեանը, կը հասկնայ, թէ ինչո՞ւ այս հայ մեծ ճարտարապետը եւ եկեղեցիներու ճարտարապետութեան ախոյեանը, ամբողջ արեւմտեան Հայաստանը, Կիլիկիան, Քելքաջարը մատնեւորն պէս ճանչցող ուղեւորը, արուեստագէտ լուսանկարիչը, Գերմանիոյ համալսարաններու մէջ փնտռուած քաղաքաշինութեան վարպետը, չի կրնար աչքերը երկինք բարձրացնել. կամչնայ, կամչնայ իբրեւ հայ, կամչնայ իբրեւ արուեստի մարդ, կամչնայ, պարզապէս իբրեւ մարդ:

Գրեթէ իր աչքերուն առջեւ, անցնող հոկտեմբեր 15-ին, Լոնտոնի Քրիսթիզ ընկերութեան սրահին մէջ, auctioneer-ի մուրճին մէկ հարուածով դարձեալ գետին ինկաւ Սշոյ Սուլթան Սուրբ Կարապետի տաճարին մայր դուռը, որ 70 տարի ինքզինք պահեց Սշոյ մէջ, գաղտնաբար ապրեցաւ Պոլիս, Ֆրանկֆուրտ, օրին մէկը ստրուկի պէս ծախուելու համար Անգլիոյ մէջ:

Կողբանք Եագութիէի եկեղեցւոյ մզկիթացումը, իրարու վրայ մեղադրանքներ կը բանաձեւենք, յանցաւորներ կը փնտռուին Փարիզէն Լոս Անճելըս: Ով պիտի ողբայ մեզ՝ որ տէր չդարձանք մեր ամենէն նշանաւոր ուխտավայրին՝ Չանկլիի Ս. Կարապետի դրան, որ 50,000 տոլարով անհետ կորսուեցաւ՝ ոչ հայ հաւաքածոյ պահողի մը դարաններուն մէջ, փոխանակ դառնալու Անթիլիասի նոր թանգարանի զարդը եւ կամ երթալու եւ եղբայրանալու Երեւանի պետական թանգարանին մէջ, իր ժողովուրդի գրկին մէջ ապրող Սշոյ Առաքելոց վանքի դրան հետ:

Ասոր համար է, որ Արմէն չի կրնար երկինք նայիլ: Մեզմէ շատեր պէտք է նոյնքան ամչնան եւ իրենց աչքերը երկինք չբարձրացնեն:

**ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇՃԵԱՆ
Նիւ Եորք, ԱՄՆ**

**Հորիզոն, Գրական յաւելում,
ԺԳ. տարի, թիւ 3 (151), մարտ 1997**

ԱՐՄԷՆ ՀԱԽՆԱԶԱՐԵԱՆ 1941 - 2009

Ծնած է Թեհրան, Իրան, 5 մայիս 1941-ին:

1959-ին Արմեն կալարտե իր ուսումը հայկական Քուշեշ Դաւիթեան վարժարանին մէջ, Թեհրան:

1969-ին Ճարտարապետութեան դոկտորի տիտղոսը կը ստանայ Ախընի համալսարանէն, Գերմանիա: 1968-ին Արմեն Հախնազարեան կը սկսի իր ուսումնասիրութեան հայ ճարտարապետութեան մասին Արտազի շրջանի Սուրբ Թադէոս վանքի չափագրութեամբ (ներկայիս Մակուի շրջան, Իրան):

1970-ական թուականներուն, Արմեն Հախնազարեան վեց հետախուզական ուղեւորութիւններ կը կատարէ Արեւմտեան Հայաստան, իւրաքանչիւրը մօտաւորապէս երկու ամիս տեւողութեամբ: Հետագային, սակայն, թուրք կառավարութիւնը կ'արգիլէ իր մուտքը Արեւմտեան Հայաստան, որպէս անբաղձալի անհատ (persona non grata):

Հակառակ ատոր, մինչեւ իր անժամանակ մահը ան կը շարունակէ իր ուսումնասիրութիւնները՝ ուրիշ ճարտարապետներ ուղարկելով Արեւմտեան Հայաստան, Փոքր Հայաստան եւ Կիլիկիա:

1973-ին Արմեն Հախնազարեան կ'ամուսնանայ ճարտարապետ Margrit Buenemann-ի հետ եւ կ'ունենան երկու զաւակներ՝ Թալին եւ Շահրիզ:

1974-ին Թեհրանի մէջ կը հիմնէ Monit ճարտարապետական ընկերութիւնը:

1982-ին պաշտօնապէս կը հիմնէ Հայկական ճարտարապետութիւնն ուսումնասիրող հասարակական կազմակերպութիւնը (Research on Armenian Architecture) (RAA):

1983-ին Հախնազարեան կը սկսի դասաւանդել Ախընի համալսարանի Քաղաքաշինութեան բաժինին մէջ, ուր կ'ուսուցանէ երկար տարիներ:

Արմեն Հախնազարեան կը մահանայ 19 փետրուար 2009-ին Ախըն քաղաքին մէջ, Գերմանիա: Իր աճիւնէն մաս մը կը հանգչի Արագածոտն մարզ Արտաշատի գիւղի գերեզմանատան մէջ, Հայաստան:

Յ.Շ.

ՍԱՄՈՒԷԼ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

1961 - 2020

Յուշարձանագետ, պատմաբան, մշակութաբան, բանահաւաք, հայոց լեզուի անկուն պաշտպան Սամուել Կարապետեան, արմատներով Արճեշ գաւառի Բերդաղ գիւղէն, ծնած է Երեւան, աւարտած է Միսաք Մանուշեանի անուան թիւ 48 դպրոցը: 1975-ին սկսած է ուսումնասիրել Խորհրդային Հայաստանի բնութիւնը, իսկ 1978-էն սկսեալ հետազօտած, լուսանկարած, չափագրած, տեսագրած եւ նկարագրած է հա-գարաւոր հայկական յուշարձաններ ամբողջ պատմական Հայաստանի տարածքին: Ան գործակիցն էր Արմէն Հախնազարեանի:

Ատրպէյճանի, Թուրքիոյ եւ Վրաստանի կողմէ հայկական յուշարձաններու ոչնչացման փաստերը Սամուել Կարապետեան 2007-ին ներկայացուցած է Միացեալ Նահանգներու գոնկրեսին, իսկ 2008-ին՝ Մարդու իրաւունքներու եւրոպական դատարանին Լահէի մէջ:

Ան նախագահն էր Հայկական ճարտարապետութիւնն ուսումնասիրող հիմնադրամին (Երեւան):

Հեղինակը կամ խմբագիրն է 25 արժէքաւոր գիրքերու եւ բազմաթիւ աշխատութիւններու: Հիմնադիրը, խմբագիրն ու հրատարակիչն էր հայկական ճարտարապետութեան նուիրուած «Վարձք» հանդէսին, որուն առաջին թիւը ձօնած էր Արմէն Հախնազարեանին:

Ան արժանացած է Հայաստանի Հանրապետութեան նախագահի մրցանակին եւ Արցախի Հանրապետութեան «Մեսրոպ Մաշտոց» շքանշանին:

Այցելութիւն Դոան

« Բայց ես ամաչում եմ նայիլ երկնքին .....»

Մեսրոպ արք. Աշճեան «Որպէս յաւելուած» հրատարակած էր իր գիրը՝ Արմէն Հախնազարեանի «Դուռ» գրութեան հրատարակութեան առիթով, Հորիզոն շաբաթաթերթին մէջ 1997 մարտին:

Սակայն լուսահոգի Մեսրոպ Սրբազանի ճիգերը հոն չէին կանգ առած: Ան իր կապերուն շնորհիւ կրցած էր ստուգել թէ Դուռը վաճառուած էր եւ տեղ գտած Թոմսոն ընտանիքի արուեստի եւ հնութիւններու հաւաքածոյին մէջ՝ Թորոնթօ:

Մեսրոպ Սրբազան 1997 սեպտեմբեր 11-ին նամակ մը ուղարկած էր պ. Տէյվիս Թոմսոնին, որուն իբր պատասխան այս վերջինը հոկտեմբեր 2-ին գրած էր Սրբազանին՝ համաձայնելով որ Դոան այցելութիւն մը կարգադրուի:

Այդ նամակը Մեսրոպ Սրբազան ուղարկած էր ստորագրեալիս, որպէսզի կարենամ կազմակերպել այդ այցելութիւնը:

Նոյն տարուան հոկտեմբեր 23-ին ես ձեռագիր նոթ մը ուղարկեցի պ. Թոմսոնին՝ Արամ Ա. Վեհափառի եւ Մեսրոպ Սրբազանի Թորոնթօ այցելութեան առիթով՝ խնդրելով որ Ժամանակ մը ճշդենք այցելելու եւ Դուռը տեսնելու:

Ժամանակը ճշդուեցաւ Հոկտեմբեր 31-ին:

Այդ օրը Մեսրոպ Սրբազանին հետ այցելեցինք պ. Թոմսոնի բնակարանը՝ Ֆորեստ Հիլ թաղամասին մէջ, Թորոնթօ:

Դրան գոյգ փեղկերը գետեղուած էին պատուանդանի մը վրայ, տան հիւրասենեակէն դէպի պարտէզ ելքին եւ ցուցադրուած՝ որպէս արուեստի գործ:

Մենք յուզումով դիտեցինք Դուռը, քանդակուած պատկերները եւ կարդացինք վրայի փորագրուած գրութիւնները: Ապա Մեսրոպ Սրբազանը բացատրեց տան տիրոջ, որ այս Դուռը շատ կարելորդ եւ պատմական նշանակութիւն ունի մեր եկեղեցւոյ համար, եւ եթէ օր մը պ. Թոմսոն որոշէր բաժնուիլ անկէ, կը խնդրէինք, որ ան մեզի տեղեկացնէ, որպէսզի զայն տեղաւորենք մեր եկեղեցական թանգարաններէն մէկուն մէջ՝ Անթիլիաս կամ Էջմիածին:

Սրբազանը եւ ես նկարուեցանք Դոան քով եւ բաժնուեցանք պ. Թոմսոնէն: Ան խոստացաւ, որ եթէ որոշէ Դոան բաժնուիլ, առաջին հերթին Սրբազանին պիտի տեղեկացնէ: Ինչպէս ծանօթ է, 2019-ին Դուռը, Հայ եկեղեցւոյ արուեստի բազմաթիւ այլ գործերու հետ, ցուցադրուեցաւ Նիւ Եորքի Մեթրոփոլիթըն արուեստի թանգարանին մէջ:

Ցուցադրութեան աւարտին՝ Դուռը վերադարձած է Թոմսոնի հաւաքածոյին՝ Թորոնթօ:

Մեր յոյսն ու ջանքն է, որ Թոմսոններէն արտօնութիւն ստանանք Դուռը Թորոնթոյի Հայ կեդրոնին կամ Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ մէջ եւս ցուցադրելու, որպէզի մեր ժողովուրդը եւ ընդհանրապէս Թորոնթոյի հանրութիւնը առիթը ունենան վայելելու եւ գնահատելու անոր գեղեցկութիւնը :

**Յարութիւն Շիթիլեան
2020 փետրուար 20**

*Մշոյ Ս. Կարապետ (Բնասկնեան, Գլակալանք) վանքը հարաւ-արեւմուտքէն
1910-ականներուն և վանքի մնացորդները 2006-ին
Լուսանկարները՝ Սամուէլ Կարապետեանի «Եղեոն եղեոնից յերոյ» գիրքէն*

*The monastery seen from the south-west, around 1910 and the remnants in 2006
(Photos by Samvel Karapetian)*

THE DOOR

By Armen Hakhnazarian

Horizon 2020

THE DOOR

By Armen Hakhnazarian

Special issue of Horizon Armenian Weekly

PUBLICATIONS ARMÉNIENNES
MONTREAL
2020

CONTENTS

The Door.....	4
As a supplement.....	12
Armen Hakhnazarian.....	13
Samvel Karapetian.....	14
Visit to The Door.....	15

*This issue is dedicated to the memory of
Armen Hakhnazarian and Samvel Karapetian*

This special issue is published thanks to the donations by
Mr. Varouj Chitilian and Dr. Hovig Chitilian

Editor: Vrej-Armen Artinian

Researcher and translator: Haroutune Chitilian

Typist: Sona Titizian

Designer: Christapor Mikayelian

Les Publications arméniennes (1991)

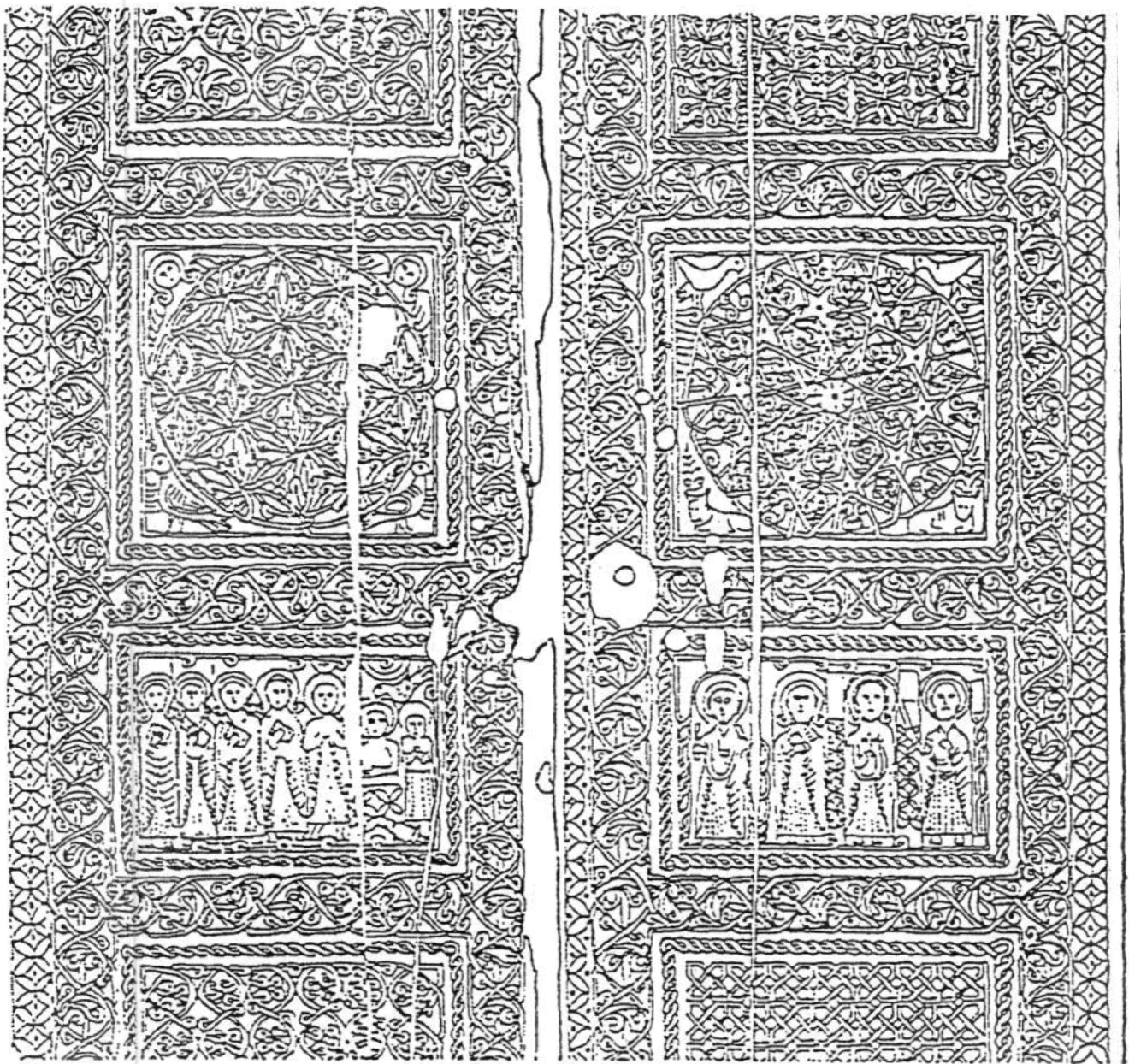
3401 Olivar-Asselin

Montréal, Québec

H4J 1L5

ISBN 978-2-9806031-2-9

Dépôt légal - Bibliothèque et Archives nationales du Québec, 2020

Դռան միջին բաժինի գրչանկարը
Մ. Հախնազարեան

*Ink drawing of the middle part of the Door
by M. Hakhnazarian*

THE DOOR

1975, *Tehran*. It was near the end of the year. The holidays were upon us and the greeting cards and letters were piling up, decorated with beautiful printing but containing at most only one handwritten sentence, one signature. A form of communication in the modern world, an annual tradition that means to say, “we still have not forgotten you...”

There are also exceptions; for instance, one from Istanbul with a postage stamp bearing the picture of Atatürk.

I open the envelope to find two typewritten pages on thin paper, with two black and white pictures in folded papers.

The letter was signed by Mrs. Richter. She writes about their neighbour, a retired high-ranking military officer, who often goes hunting with his son, in the forested mountains of Sassoon. The officer, General Ily Sayid, knows the area from his years of military service and has connections in the villages.

That year, the chief of the village of ‘Tenkit’ (Tnget) had sent him the news:

“A huge bear from Mount Malato (Marout) has been seen in our area and is causing a lot of damage to our village. Sir, we are waiting for you; save us from this danger.”

Father and son depart, but it was too late in the season. In the region of Mush they get caught in early winter snow storms. They lose their direction in the snow and somehow reach the village of Hirgit (Herkert).

Guest at the home of the chief of the village for days, when the storm subsides, with the help of the villagers and their mules, they push and pull their vehicle out of the snowdrifts, bring it to the main road, and return to Istanbul.

At the home of the chief of the village, for four days they enjoy the freshly baked bread and the warm seat which helps them to sleep, watch the unrelenting snow from the small opening in the wall and spend their nights, desperately fighting the bed bugs...

On the third day, the chief, after a few hints, gets the courage and trusting the visitors from the city, with much hesitation takes them to the cellar next to his barn, where under a pile of straw, he had hidden the “old object”: the door.

“Sir, what do you think we should do? The door is big and heavy. Taking it to Istanbul to sell is dangerous: the police are often searching and giving us a hard time if they notice antique goods. My brother is in the market of Sivas and I have a son in Istanbul. We are thinking about cutting it into smaller pieces along the lines of the carvings and selling it to tourists. What is your advice?” We are in bad shape financially and need the money urgently.

Father and son look at each other. In the darkness of the cellar, the dark-coloured wooden double door with its high-relief carvings conveys a sense of mystery.

You know Sir”, at last speaks the son of the military officer, “in Istanbul our neighbour is German and in his house he has some antiques that he has collected. Before you cut the door up in pieces, let’s take a picture and show it to him, maybe he would like it and buy it”. “Wait, don’t cut it into pieces yet, the value will go down”, added the father.

“Will the value go down? Fine, we will wait to hear from you, Sir”. He covers the door back with straw.

“So Mr. Hakhnazarian, we are sending you the pictures taken by our neighbour. The payment desired by the Kurds for the door is approximately five thousand German marks; what is your opinion? It seems to us that the price is too high.”

The double door had without a doubt belonged to an Armenian church, and although the pictures were small and of poor quality, some characters were visible on one panel but they were

not legible.

I read the letter, looking at the pictures with a magnifying glass occasionally. Caught with unexpected excitement, I respond to the letter the same day, with a two-line note: “The door is Armenian. Try to find a way to transport it from the region of Mush to Istanbul. I wait for your news.

There are many questions: what church did the door belong to? And when was it built? It is obvious that it is not the door of a simple village church. “

In April, I receive the package sent by Mr. Richter, the volume dedicated to the buildings designed by architect Sinan of Armenian origin. I flip through the pages of the book and find an Easter greeting card. The text of the card is unremarkable and doesn't say much, save for one word, hidden between the lines, which speaks volumes: “Changily”...

I read it again and again. I really can not believe it, that the door actually belonged to “Changily”, torn off from there and taken away. Indeed I am not able to believe!

The name “Changily” awakes in me a sea of memories and feelings, that are related to my years of travel to Western Armenia. Travels through the traces of Armenian architecture, to salvage the relics of lost buildings that could no longer be rebuilt. The mere sight of a picture or the surveyed drawing չափազրուփիւ of a chapel and again in my mind I am walking by the roads of the past, standing at the edge of a cliff to breathe and I am living in me the abyss of despair.

In May 1976 I receive another card from Istanbul with Mr. Richter's signature. “Stop by Istanbul during your next trip to Europe and be our guest for a few days. The Bosphorus spring is *unlike* others.” He had stressed the word “unlike”.

Mr. Richter met me at the Yeshilkoy Airport about half an hour outside of Istanbul.

“Yeshilkoy” was once the Greek village named San Stefano which is forever entwined with the history of the Armenian people. A name which is closely related to Father Khrimian's ladle and the Article 16, as the true sign of the Armenian Question put to auction, later turned into Article 61. *(Note of the translator: It was here in San Stefano that the preliminary treaty ending the Russo-Turkish War had been negotiated, Article 16 of which mandated that the Ottoman Empire guarantee the safety and security of the Armenian people living under its rule. As described by Father Khrimian's sermon of the “paper ladle”, a plea which the Armenians presented, instead of having an “iron ladle”, meaning arms to defend themselves, that guarantee was auctioned away by the negotiating powers and relegated to Article 61 when the treaty was finalized three months later in Berlin).*

We both know the matter in question and the real reason for my visit; however, on the drive from the airport, there is no mention of it. I wait for him to raise the subject.

We reach their three-storey house at the shores of Bosphorus. In the foyer I glance impatiently at the antiquities on display but note nothing unusual. I am accompanied to the guestroom, where I place my luggage and we retire to the balcony for tea.

We are sitting on the balcony, the teacups are emptied, as well as the courteous questions and answers.

Mr. Richter slowly stands up and tells me in a mysterious low voice: “Let's go. “

He opens the door, invites me in. A small bedroom, high white walls, wooden floor, the bed covered with white sheets, a chair, a cross on the wall and leaning against the wall an object covered with a white bedsheet. He closes the door, slowly and silently removes and folds the bedsheet. The dark coloured wooden double door is in front of me at a touching distance. For me this is a miracle. A handful of culture rescued from the massacres.

A geometric decorative belt is bordering each of the two leaves of the door and is followed by a wider decorative belt with a vegetal theme. The same vegetal belts divide the surface of

the doors into four parts. The lowest and upper two parts are squares, while the second section from below is narrower and rectangular. The eight sections mentioned above, are bordered with a winding rope design.

In the three squares of each door there are beautiful decorative carvings. The right door has geometrical decorations and the left door has floral decorations.

The squares at the centres of the panels are highlighted with circular, flowery woven carvings; the corners adorned with two angels, birds and animals. All this is reminiscent of the nucleus typically found at the bottom of khatchkars (memorial crosses) symbolizing the sanctity of life and eternity.

The ornament of the door, however, is the carving of the apostles and saints standing in the two rectangles. At the left, there are seven saints, five of whom look like each other, while two are smaller, one of which bears the sign of the Holy Spirit, representing the baptism of Christ. On the right, there are the four apostles separated by small columns, Peter holding the key, Paul holding the sword.

In addition to the beautiful carvings that convey the history, there is the mark of Armenian origin in the writings found at the front and bottom of the door leaves, that are mostly well legible.

The area around the lock of the door has been punctured by bullets and completely destroyed. The tops and bottoms of the doors have been badly damaged by nails.

The writings are:

At the top of the right door:

“This Door of St. Karapet was built by Mr. Markos”

At the bottom of the right door:

“In 1512 of the Armenian Calendar ..... Shamakure and .... for his parents”

At the top of the left door:

“And his son Mr. Mirapet from Amzat”

At the bottom of the left door:

“I Sarepin who put together...”

I transcribe it quickly, stand up and put the paper in my pocket. The door gets covered again with the white sheet. We go downstairs, the dinner is ready. The servant is coming back and forth. We are eating, I believe tasty food, but my mind is elsewhere, the only topic of the conversation is the door.

“Let me tell you the story”, starts Mr. Richter after wiping lightly his mouth with the napkin. “You cannot imagine the difficulties we went through to bring the door from the village to the city, hidden under household goods, and was brought into the house somehow, under the cover of night, not through the main entrance but through the garden entrance where the wall was being renovated. You know, our other neighbour is the editor of the Hurriyet Turkish daily newspaper and we have to be very careful, do you understand?”

“OK, so far we have succeeded, however keeping it in our house is a problem too, it could become dangerous for us also. This is an antiquity and as such is considered a national treasure and taking it out of the country is forbidden.”

When I hinted about repaying them for the purchase, after a short silence Mrs. Richter said: “You know, we have paid willingly, let’s leave it that way, since for the time being it is here

and we are enjoying its beauty; if, with your help, we could get it out of the country, then you will have the priority and we'll think something about it..."

It was late when I went up to my room, went to bed, but I could not sleep. I sat out on the balcony. Under the moonlight, I could see the shadows of a few fishing boats at a distance; it was quiet; you could barely hear the calming sounds of the waves. Within me there was a storm. The day's events and the memories of the past were pushing each other, raising new questions and upsetting me.

Today in Turkey, the place called "Changily" (meaning "with bells" in Kurdish), is the site of the renowned Surb Karapet monastery.

The Surb Karapet monastery is located about 35 km northeast of the city of Mush.

I remember, we had left Mush before the sunrise and headed north. After passing the village of Garnen (Karni) we crossed Meghraked (Karasou) to the village of Khoper (Hoper) on the other side. We then turned to the west and travelled through Goms (Kumous), Palas (Palas), Tom (Dom), and Ziaret (Tsiaret), Armenian villages for centuries today inhabited by Kurds. As a result of heavy rains two days ago, the dirt road was often impassable. We reached Dersim by error and from there we finally arrived to Sordar (Sordak) much later than we had planned. We left our car full of supplies at the tea house in the centre of the village. We had some tea and when we wanted to go up the Karke mountain to visit the Surb Karapet monastery, our Kurdish guide tried to convince us not to go there: "the people living in Changily are violent Kurds; they are not like us..."

Along a narrow road, winding around a creek, we make our way up the mountainside, on one side there are barren rocks and on the other side valleys with walnut and chestnut trees.

For hours we climb following the traces of candle wax; sanctified stones everywhere. On the upper plateau we find the ruins of the Fort of Moushegh Mamikonian, on the other side the opposite rock is known as the "Girls' Stone". The higher we climb, the more frequently we pass through groves of sycamore (sossie) trees. Sossies were the symbol of pagan Armenians. They would go to battle with flags depicting the sossie tree. The Sossie of Goghtan is 2600 years old; under its shade, Mesrop Mashtots is said to have invented the Armenian alphabet.

Typically, Armenian monasteries are built in valleys, hidden behind mountains. Surb Karapet is at the top of the mountain and can be seen from all around, and high, so high that it is possible to be near God ...

Glakavank.

Innaknian vank.

Msho Sultan Surb Karapet.

These are the names by which is known, one of the most ancient and holiest places of the Armenian faith, second only to Ejmiatzin in its significance.

Like many of the oldest Christian churches, this one has also been built on the ruins of a pagan temple. The temple had housed the idols of Gissane(h) and Dimitre. It was destroyed by Surb Grigor Loussavorich (St. Gregory the Illuminator), who founded the monastery by placing the remains of St. Karapet and the bishops of Athangine(h).

The first Abbot of the monastery was Zenob Glak, the assistant to St. Gregory the Illuminator, in whose name it was also called Glaka Vank.

The monastery had many everflowing springs, of which, not very far north, was the famous Avag (Grand) fountain; then there were the fountains of the Illuminator, Bareham (Savoury) and Akanakit, nine springs flowing side-by-side, and for that reason the monastery was also called Innaknian Vank (Monastery with nine springs).

Throughout its history the monastery has been destroyed and rebuilt a number of times. In the 7th century it was completely destroyed by an earthquake, after which its main church,

St. Stephanos, was built. In the 11th century Grigor Magistros Bahlavouni built a palace on the grounds of the monastery, however in 1058 it burned down along with the wooden structure of St Gregory church.

In 1750, during the Turkish-Persian wars, the monastery was looted and the church was burned down.

In the mid-eighteenth century, during the Armenian liberation movement led by Joseph Emin, under the direction of Abbot Hovnan, the monastery became a major political centre. The earthquake of 1784 ruined the church again. The different parts of the monastery were rebuilt in 1788, by extending the lobby, and renovating the bell tower, the living quarters of the monks, the library, with ramparts etc.

The complex consisted of the monastery and the churches, surrounded by high ramparts. The two-storey residences of the clergy were separated from the rooms of the pilgrims by walls. The monastery contained the library, the dining area, the treasury etc.

The church was an entity with a square plan. It had a large nave supported by 16-columns, on the western side a vestibule/bell tower built in 1782, while the eastern part consisted of four chapels, the two centre ones being domed churches, while the outer two were single-naved basilicas.

On the west side of the church the bell tower rose upon 8 marble columns. For centuries the church bells had tolled, spreading their blessing over the widespread fields of Mush and the holy river Aratzani that crossed it.

Sultan Surb Karapet has been one of the most beloved pilgrimage sites for the Armenians. During the Vartavar and St Mary's Day celebrations, caravans of pilgrims have come to this sanctuary from the farthest corners of the country and large public celebrations were held at the courtyard and around the monastery: horseback riding, plays, songs and lyrics, competition of troubadours. The sanctuary had a reputation of healing powers and very sick pilgrims have been said to have visited it and returned home completely healed... As for the food, they would sacrifice one of the white oxen of the monastery. They would cook the food in large cauldrons and on those festive days, in God's house, both the commoners and the princes would share their meals as equals. A wonderful event symbolizing equality.

While writing these lines, I remember the vulgar scene of the pilgrimage to the monastery of Apostle St Tadeos, in present days, when the understanding of sacrifice is limited to the slaughtering of animals...

For centuries, Surb Karapet monastery had been a centre for science and literature. It had been one of the sources of spiritual strength for the Armenians and had hence become a target of the enemies of the Armenians.

In 1822 the monastery was attacked again. It was looted and a large number of valuable manuscripts were destroyed.

In 1863, Khrimian Hayrik was designated the spiritual leader of the monastery. He moved the printing house from Varaga monastery to Surb Karapet and with his student, Archbishop Garegin Servandzants, started publishing the "Artzvik Taron" (Eagle of Taron) monthly.

Prior to the First World War, this monastery was one of the larger Armenian national, cultural and spiritual centres. The monastery operated a boarding school named "Zharangavorats" that had 80 students. Many of its graduates went on to become founders of schools in different parts of Western Armenia.

In 1915, in the midst of the Armenian Genocide, a large number of persecuted Armenians had found refuge in the monastery and its surrounding forests. The Turkish regular army and its Kurdish guerrilla fighters surrounded and attacked the monastery but met with resistance, leading to a siege that lasted close to two months. During that time the Abbot, Father Vartan, and two

priests managed to hide the monastery's ancient Armenian manuscripts and priceless treasures in three concealed vaults. The Turkish army bombarded the monastery with cannons and ultimately managed to breach the ramparts, entering the grounds from multiple locations with a desire to pillage and loot. There ensued a horrific massacre of the Armenian refugees on the grounds of the monastery. A few people managed to escape and reach Eastern Armenia. Among them was Hakob Danielian, a teacher of the Monastery, sole surviving witness who knew the locations of the hidden manuscripts, a secret he did not give away even at the expense of the lives of his wife and children.

In 1916, when the Russian Imperial Army's Armenian volunteer battalions captured Mush, Hakob Danielian returned with a special committee designated by the Catholicos to recover and relocate the treasures of Surb Karapet monastery to Ejmiatzin. The Turks had demolished the locations they thought could hide treasures, had exploded the three domes of the monastery and found and looted the contents of two of the caches. Fortunately, the manuscripts and the most valuable treasures had been secured in the third cache, which they had not been able to find (Grakan Tert 1.1.1990). 1 750 valuable manuscripts including the Bible of King Hetoom, the Golden Right Hand of Jesus, as well as the treasury of the monastery were transported to Ejmiatzin and saved.

We had walked about three hours and it seemed that we were getting close. We could hear the soothing sounds of the running water of the creeks around us. I didn't know which was which, but I assumed that the one running from the west side of the mountain, was coming from the fountain of the Illuminator. It flowed under two arches, filling the stone pond of King Terdat. In this pond, St. Gregory the Illuminator had baptized a large number of people.

On the right side of the walkway there was another spring. We kneel down and drink. It must be the "Bareham" spring. The water was so refreshing that you could never have enough of it.

We passed by innumerable dug-up graves, ruins and toppled tombstones. Who knows we may have even passed by the burial grounds and destroyed tombstones of Generalissimo (supreme commander) Sambat and his son Gayl Vahan Mamikonian.

We reach the Surb Karapet monastery at the top of the mountain, today a huge pile of ruins!

Stone is stone. However, when it has been cut and carved and polished it starts to talk, tell a story, even sing or protest; but when it is destroyed it starts to cry...

With pain in our hearts, we stand confused in front of the ruined memorial. We don't know what to do, which one to photograph, which one to measure, when a few stones, shot from a sling, whistle by close to us reminding us of where we were. We are being followed by suspicious, angry eyes from the ruins, wondering what were we photographing, where were we going, what were we looking for. Everywhere were pieces of carved stones, here and there were inscriptions, remnants of robust pillars. In one of the piles I notice a passage. I enter with difficulty into a dark cave, probably a chapel, with a beam of light inside. There was evidence of a search for valuable treasures everywhere, dug up holes and to my surprise, I see walls with traces of pagan origin, undeniable proof of the ancient pagan temple that had formed the foundation of the monastery... At another location we see twisted clay pipes. Were these an exclusive sample of a hot water or steam-based interior heating system? The temple being 2,200 meters above sea level, needed a means of protection from the extreme cold of the winter months.

I feel the smell of "tonir" (sunken oven) and freshly baked bread. A Kurdish grandmother, grumbling, smiles and offers hot lavash bread. I pick it up with thanks and realize that I was very hungry. I try to give her some money, but she says something and refuses to accept it. I eat the

lavash, which had a floral flavour, and I return to photographing the ruins.

Little by little the shadows cast by the rocks become longer, the evening is getting closer and in the distance, below, in the foggy fields of Mush, the sinuous river Aratzani looks like flowing silver.

We are preparing to leave the site. We drink once again the savoury water of the Bareham fountain. The place is peaceful; there is no noise; there is a deadly emptiness. There is a huge buried temple, the obituary of which is the silence. Only with silence it is possible to fill these innumerable pits...

We descend by the same road. It is still light, but the pale moon is already in the sky. We are silent. I am thinking that a land, that is hiding within it the history of so many victims and injustices, cannot be a happy land. I am thinking that, maybe for still a long time, this problem is ours and the land will belong to people who are not yet born...

The first pale light of dawn wakes me up. I get up. I have to pick up my luggage and reach the airport. I am peaceful and I see a small sliver of hope in the distance...

Two weeks later, in Tehran, I tell my father what I had seen and heard about the door. I ask him to write to Dr. Tsinzer and say that I need his advice.

Dr. Tsinzer had been the cultural attaché of the German embassy in Tehran. For a number of years, always on Thursday evenings, he had come to take grabar (classic armenian) language lessons from my father and had often stayed after, for dinner. A few years ago, he had received a promotion and moved to Ankara, the capital of Turkey.

Knowing my intentions, my father was initially hesitant, but eventually wrote a letter. The answer came very quickly. Dr. Tsinzer invited me to Ankara, promising to be of assistance. Of course, he had no idea what my request would be.

The same year in September, I organized a scientific excursion to Cilicia through the path of the Armenian fortresses. This gave me the opportunity to pass through Ankara.

At the set date, Dr. Tsinzer was at the airport and a bit later we were at his glorious house surrounded by a large garden. I told him in detail the story of Surb Karapet monastery and the story of the door of one of its churches. He listened to me without interrupting and when, at the end of my talk, I was getting ready to carefully make my main proposal, he guessed it, interrupted me and decisively refused, by saying it was impossible it amounted to smuggling....

The tiniest opening of hope was closed. I was very sad but could not do anything.

The next day, as previously planned, I met with two architects who had come from Germany and we departed together to Adana.

Months later, this time in a long letter sent from Vienna, Mr. Richter advised me with happiness that Dr. Tsinzer, on a trip to Istanbul, had called him and asked to see the door.

He writes on how Dr. Tsinzer had looked at the door for a long time without asking any questions and had said: "Ok, we will find a way out."

Excited, I immediately answer the letter, thinking that there was a small glimmer of hope and maybe that the kidnapped door was on its way home.

My letter remains unanswered. A few months later I send another letter. That also remains unanswered.

This silence was unusual. I feel there must have been something wrong.

More than a year later, altogether unexpectedly, I receive a letter written in a laconic style. Mrs. Richter advises that her husband had passed away and she had moved to Germany, to a suburb near Munich. At the end of the letter, with a short sentence, she reports that the door is now in Germany.

I go to Munich and by appointment I meet with Mrs. Richter in her small, tight residence. I find her very much changed and depressed. She tells me, with interruptions, wiping her eyes:

Մշոյ Ս. Կարապետ վանքը Յեղասպանութենէն առաջ
St. Karapet monastery before the Genocide

“Dr. Tsinzer truly helped us very much. My husband took the door to Ankara with great difficulty. From there Dr. Tsinzer, as a high-ranking embassy official, transported it as part of his personal belongings to Germany. It is in a storage site in the city of Frankfurt”.

Mrs. Richter continues her story: “Do you remember the servant we had at our house in Istanbul? We had noticed for some time that some things were missing from our house. It took a long time but we could prove for sure that her hands were not «clean». She had been stealing from us and so we fired her.”

“A few days later, altogether unexpectedly, four policemen came to our house and without saying much, arrested us, took us to jail and confiscated our belongings, accusing us of having traded in old and forbidden goods. It was clear that the words of the Turkish servant lady had more weight than our forty years’ history in this country, where my husband had been known as an exemplary official. Of course, we loved and collected certain antiques, especially Byzantine holy pictures that we had hung on the walls of our guest room, but not for trading purposes.”

“Fortunately, the door had left our house days prior to the arrest and was on its way to Europe.”

Mrs. Richter continues:

“While in prison, my husband had two consecutive heart attacks. He passed away on the way to the hospital. They released me from prison, but forced me to leave the country with 2 pieces of luggage. “

She tells the story, wipes her eyes and adds, “I must sell the door, however I don’t know at what price.”

This meeting opened a new door of hope and worries for me.

From that date, years have passed, I have always, at different occasions, searched for somebody, who would buy the door and transport it to its rightful home, Armenia.

A close friend of mine had been interested at one time, however, his advisor’s interference

and misguided advice changed his mind and my efforts ended up in vain and failed.

Last year, in the fall of 1996, in London, a handful of Armenian history was put on the auction block and with the swing of a hammer the door of Msho Sultan Surb Karapet was sold to an unknown stranger.

I hear on the phone the desperate voice of Archbishop Mesrob Ashjian “I am very sad, Armen. I had warned our people. Our people were there and did nothing. A non-Armenian bought the door; we don’t know who.”

It is difficult to close the eyes of the soul and not see, not hear, not remember, as the memory for every nation, is the spiritual thread with which it sews its moral fabric.

The door, which was opening towards our spiritual and cultural sources, stayed closed for us, and by way of auction, went abroad, taking along with it our feeling of belonging tied to Msho Sultan Surb Karapet.

I have written and completed my story of the door. I look out of the window; after the rain, the sun is bright and the sky is blue... but I am ashamed to look up to the sky.

Armen Hakhnazarian

As a Supplement

But I am ashamed to look to the sky

Faced with his defeat, it is with a distressed heart that Armen Hakhnazarian confesses «I am ashamed to look to the sky...». Those who know Armen Hakhnazarian, understand why this great Armenian architect and champion of church architecture, this traveler who knows the whole Western Armenia, Cilicia and Kelbajar like his fingers, the artist photographer, the urbanism master sought after in German universities, cannot raise his eyes to the sky and is ashamed as an Armenian, ashamed as a man of arts and ashamed as a man.

Almost in front of his eyes on the 15th of last October, at the Hall of Christie’s of London, with the stroke of an auctioneer’s hammer, the main door of Sultan of Mush Surp Karapet church fell down again, the door which had hidden itself for 70 years in Mush, had lived in secret in Istanbul and Frankfurt to be sold like a slave in England.

We mourn the conversion of the church of Yagoutia into a mosque, we formulate blames and search for guilty people from Paris to Los Angeles. Who would deplore us, who could not own the door of our most famous pilgrimage center Surb Karapet Church of Changily, which got lost at a \$50 000 price in the storage of a non-Armenian collector, instead of being the decoration of the new museum of Antilias or going to join the door of the Arakelotz Vank of Mush in Yerevan state museum.

That is why Armen cannot look to the sky. Many of us likewise must be ashamed and not raise their eyes to the sky.

ARCHBISHOP MESROB ASHJIAN
New York, USA

Translated by Haroutune Chitilian, 2019, Toronto

(Horizon, Literary supplement, 13th year, No. 3 (151), March 1997)

ARMEN HAKHNAZARIAN

1941 - 2009

Born in Tehran, Iran on May 5, 1941.

In 1959 he completes his studies at the Kushesh Davitian School in Tehran.

In 1969 he earns his doctorate in Architecture from Aachen University, Germany.

Hakhnazarian starts his research activities in 1968, when he embarks on surveying the dimensions of St. Taddeus Monastery in Artaz District at present Maku in West Azerbaijan Province, Iran.

In the 1970's A. Hakhnazarian made six (6) research trips to Western Armenia (at present Eastern Turkey), each lasting for almost two (2) months. Later however, he was declared persona non grata, and was banned from entering Western Armenia. Nevertheless he continued his studies by sending other researchers to Western Armenia, Armenia Minor and Cilicia, up until his untimely death.

In 1973 A. Hakhnazarian married architect Margrit Buenemann, they have two (2) daughters, Taline and Shahriz.

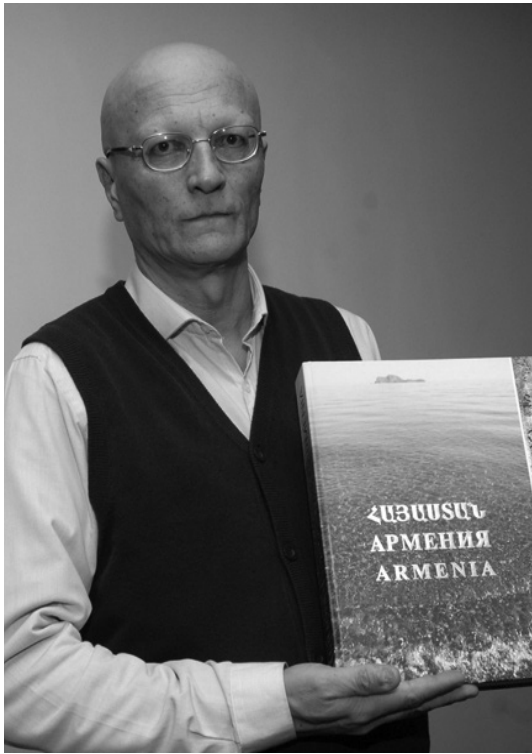
In 1974 he founded and headed the Monit architectural firm in Tehran, Iran.

In 1982 he officially established the "Research on Armenian Architecture" (RAA) NGO.

In 1983, A. Hakhnazarian started teaching in the Faculty of Urban Planning at Aachen University, Germany, his lecturer's career lasted for many years.

A. Hakhnazarian died on February 19, 2009 in Aachen, Germany. Part of his ashes were buried there and the rest in the cemetery of Artashavan village in Aragatzotn Region, Armenia.

H. C.

SAMVEL KARAPETIAN

1961 - 2020

An expert in monuments, historian, anthropologist, folklorist, ardent protector of the Armenian language, Samvel Karapetian has his roots in the village of Bardagh in the Province of Ardjesh. He was born in Yerevan, graduated from the Missak Manoushian #48 school.

He started the study of nature of Soviet Armenia in 1975 and then on and since 1978 he researched, photographed, surveyed, described and filmed thousands of Armenian monuments throughout historic Armenia. He was a collaborator of Armen Hakhnazarian.

In 2007 Samvel Karapetian presented to the United States Congress the story of destruction of the Armenian Monuments by Azerbaijani, Turkish and Georgian authorities, and in 2008 he presented the story to the United Nations Human Rights Court in LaHaye.

He was the president of the Fund for Studies in Armenian Architecture (Yerevan).

The author or editor of 25 valuable books and numerous studies, he was also the founder, editor and publisher of a large number of publications, including “Vardzk”, a magazine for Armenian Architecture, with the first issue dedicated to Armen Hakhnazarian.

Mr. Karapetian was the recipient of the prize of the President of the Republic of Armenia and also the recipient of the medal of “Mesrop Mashtots” of the Republic of Artsakh.

Visit to the Door

“ But I am ashamed to look at the sky ...”

Archbishop Mesrob Ashjian had written his “Supplement” on the occasion of the publication of the article “The Door” by Mr. Armen Hakhnazarian, in the Horizon Magazine of March 27, 1997.

However, the late Archbishop Ashjian’s efforts did not stop there. Thanks to his connections, he had found out that the “Door” had been sold at Christie’s auction in London and transferred to the art collection of a wealthy family in Toronto.

In September 1997, Archbishop Ashjian, sent a request to visit and see the Door. He had received the following reply:

“ ...The Armenian Doors form part of my large collection of art. For the moment I am not prepared to part with this object. If the situation alters, I shall contact you directly.”

“As a private person, I seldom share my collection with others. However, your request seems reasonable. Do contact myself or my secretary and we can arrange a convenient time.”

On October 31, 1997, Archbishop Ashjian and I visited the Door at the owner’s residence in a wealthy suburb of Toronto.

The two panels of the Door were mounted on a pedestal at the rear of the living room near the exit to the backyard. We have observed with emotion the Door, taking in the pictures engraved in wood and reading the writings on the panels. Archbishop Ashjian explained to the owner, that the Door had an important and historic value for our Church and provided him with the history of the Door of Sourp Garabed Monastery.

Finally, he said to the owner: “We are comforted to know that this important piece of our national heritage is safe and well-kept in your possession; but should you someday grow tired of it, please consider letting us know, so that we may acquire and transfer it to one of the Armenian Church Museums.”

The owner promised that should he decide to part with the door, he would let the Archbishop know in the first instance.

The Archbishop and I took pictures beside the Door then left the residence.

In 2019, the Door was displayed at the New York Metropolitan Museum as part of the exhibit “Armenia!” which explored the artistic and cultural achievements of the Armenian people from 4th to 17th centuries. Mounted on a wall of the gallery, it was in the company of the other sacred artifacts of our long and glorious history. At the conclusion of the exhibit, it was returned to its owner in Toronto.

As Archbishop Ashjian astutely pointed out many years ago, the Door is safe now. However, it is still out of the reach of our people. Our hope is that one day, we will be able to exhibit it more widely in the Armenian community, so that all Armenians have a chance to enjoy it and appreciate its beauty and historic significance.

A. Chitilian
February 20, 2020

*Յարութին Շիրիլեան, 1997 հոկտեմբեր 31-ին՝ Դոան կողքին,
Թոմսոնի բնակարանին մէջ*

Haroutune Chitilian visiting the Door at the Thomson residence on October 31, 1997